

триполья. Исследуя трипольские памятники, С. Н. Бибиков никогда не ограничивался только описанием и анализом материалов. Напротив, они всегда наталкивали его на массу новых идей. Так, раскопки поселения Журы привели к усовершенствованию фиксации материала в поле и разработке ретроспективного метода восстановления бытового инвентаря в домах. Разведки на Днестре, которые возглавил С. Н. Бибиков, не только открыли неизвестные трипольские поселения, но и позволили ему поставить вопрос о новом явлении в истории горного дела Европы — штольнях по добыче кремня у горы Белой. Исследования в Гребенях и Поднепровье легли в основу разработки палеодемографических и палеоэкономических исследований первобытности. С. Н. Бибиков впервые поставил вопрос об этнографических различиях у трипольских племен еще в 1964 г. Анализ деятельности С. Н. Бибикова по изучению триполья показывает, что именно к школе Сергея Николаевича принадлежат почти все исследователи трипольской культуры сегодня. И не только потому, что они его ученики, или ученики его учеников, но и потому, что они его последователи и идут часто путями, указанными С. Н. Бибиковым.

N. B. Burdo

S. N. BIBIKOV'S CONTRIBUTION TO STUDYING THE TRIPOL'E CULTURE

One of the leading fields, within which the most important discoveries were made by S. N. Bibikov, is the Tripoly's science. Here the scientist not only conducted considerable field investigations, but also founded some new directions of studying ancient agricultural societies. S. N. Bibikov begins the Tripoly's investigations by excavations of the Luka-Vrublevetskaya settlement of the early Tripoly's culture. In 1953 he published the monograph on this monument, which became the classics of the Tripoly's science. There the author managed to raise and to settle a number of important questions of the Tripoly's study in terms of specific data. Under studying the Tripoly's monuments S. N. Bibikov was never limited to only a description and an analysis of remains. On the contrary, they always suggested a lot of new ideas to him. Thus, excavations of the Zhury settlement resulted in an improvement of fixing the field materials and developing retrospective method for restoration of everyday stock in houses. Prospecting in the Dnieper River Basin Area, headed by S. N. Bibikov, allowed the question on the new phenomenon in mining history of Europe, on galleries for flint extraction near the Belaya Mountain, to be raised. Information, obtained in Grebeni of the Dnieper River Basin Area, forms the basis of developing paleodemographical and paleoeconomical investigations of a primitive state. S. N. Bibikov was the first, who raised the question on ethnographic distinctions of the Tripolian tribes as far back as 1964. An analysis of S. N. Bibikov's activities on the Tripoly's study shows, that nowadays it is the Bibikov's school, that almost all investigators of the Tripoly's culture belong to. This is not only because they are his pupils, or pupils of his pupils, but also as they are his followers and often take the paths, pointed out by him.

ГЕНЕЗИС ТА ЕВОЛЮЦІЯ КРИМСЬКОГО ПАЛЕОЛІТУ

В. М. Степанчук

У статті розглянуто питання генезису та еволюції палеолітичних індустрій на території Криму між 120—30 тис. років тому. Характеризуються середньопалеолітичні індустрії, пропонується нова інтерпретація часу та форм переходу до верхнього палеоліту в регіоні.

Дані, накопичені за останні роки, дозволяють багато в чому уточнити існуючі уявлення про перебіг подій найдавнішої історії Криму. Це стосується, зокрема, деталізації поглядів на генезу та розвиток палеотрадицій півострова між 120—30 тис. років тому. З'явилися нові дані, які свідчать про можливе існу-

© В. М. СТЕПАНЧУК, 1996

вання на означеній території давніших індустрій, що можуть бути віднесені до нижнього палеоліту. Є також підстави для висунення нової інтерпретації часу та форм переходу від середнього до верхнього палеоліту в регіоні.

Нижній палеоліт на території Криму

Індустрії цього часу досі не відомі в безсумнівному геологічному контексті. Не виключено, що до нижнього палеоліту мають належати деякі давно відомі комплекси¹, особливо ті, з яких походять знаряддя на гальках. Такі вироби відомі також в так званому реутилізованому комплексі Заскельненських стоянок². Проте саме постановка питання про індустрію цього часу стала можливою після відкриття низки місцезнаходжень з типовою індустрією на гальках³. Майже всі вони зафіксовані на поверхні високих морських терас на південному узбережжі. Подальше вивчення умов і типології цих знахідок може суттєво змінити існуючі уявлення про вік та шляхи еволюції кримського палеоліту. Але, з огляду на нестачу фактів, не може бути поставлене питання про конкретну еволюцію, що призвела до виникнення незрівнянно краще задокументованих еємських індустрій півострова.

Передеемські пам'ятки середнього палеоліту

Внаслідок відсутності датованих комплексів, а також таких, які надійно залягають у чітких стратиграфічних умовах, про наявність вказаних матеріалів можна говорити лише гіпотетично. Як правило, такі, вірогідно передеемські, колекції представлені поверхневими зборами. Єдиним можливим винятком є знахідки з шурфу на Кабазі II⁴, проте вони нечисленні. До цього часу, можливо, слід відносити частину місцезнаходжень, колекції яких мають у своєму складі рубила та двобічні ножі⁵ або складаються тільки зі знарядь на сколах⁶.

Еємські пам'ятки середнього палеоліту

До цього часу вірогідно належить більшість пам'яток так званої Бодрацької групи⁷ та матеріали типу Лечебного із Східного Криму⁸. Місцезнаходження Бодрацької групи містять архаїчні двобічні ножі та можуть визначатися як підоснова післяміжльодовикової аккайської індустрійної традиції⁹. Ця частина пізньоашельських пам'яток півострова може розглядатися як місцевий «давній мікок». Інша група пам'яток еємського часу складена комплексами типу нижнього шару Кіік-Коби¹⁰, які мають велику подібність до цілого ряду східно- та центральноєвропейських інвентарів та можуть бути визначені як Східний Таубах¹¹.

Еволюція палеотрадицій еємського часу виглядає як паралельне та незалежне співіснування традицій Таубаху та пізнього ашелю, що просторово перекривають один одного. Справою майбутнього залишається пошук аналогій пізньоашельським інвентарям Криму, їх генези, можливої фаціальності та, багато в чому, подальшої долі. Пошук витоків східнотаубаської традиції веде у північно-західному напрямку (через території сучасних Молдови, Румунії з одного боку та Східноєвропейської рівнини — з іншого) на території Центральної Європи, де подібні пам'ятки мають чітко окреслені ареальні та хронологічні межі. Подібність таубаських матеріалів Центральної та Східної Європи, включаючи й кримську групу, свідчить про єдність цих територій у розумінні входження їх до єдиної палеокультурної зони поширення своєрідних мікрозубчастих комплексів часу останнього міжльодовиков'я. Їх підоснову, можливо, слід вбачати в матеріалах таких нижньопалеолітичних пам'яток як Вертешселеш, Більцінгслебен та інших, подібних, включаючи і знахідки на території Польщі¹².

Перехід до післяміжльодовиков'я

Цей перехід на території Криму визначається зникненням типологічно нестандартизованих таубаських комплексів та подальшим розвитком традицій пізнього ашелю із стандартизованими знаряддями на сколах та двобічно обробленими виробами. Логіка післяеемського розвитку палеотрадицій півострова примушує припускати можливість проникнення на територію Криму або ще в міжльодовиковий час (що менш вірогідно, зважаючи на палеогеографічну ситуацію), або незабаром після цього епізоду, носіїв індустрії шарантського вигляду. Пізній ашель вплинув на виникнення пам'яток місцевого

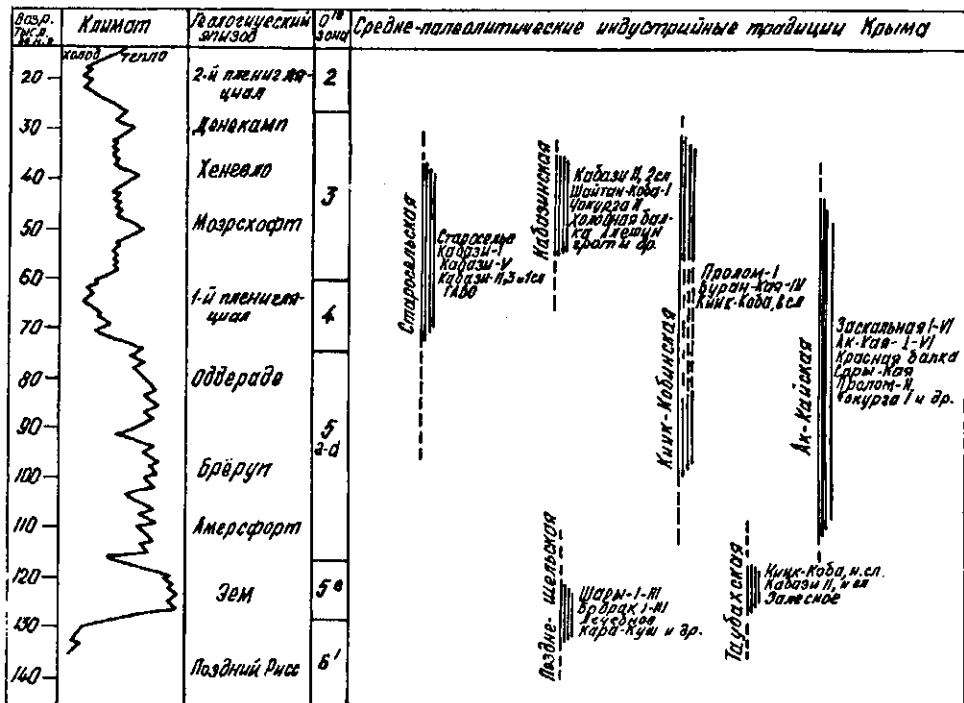

Рис. 1. Хронологічна позиція основних фацій середнього палеоліту Криму.

мікоку (аккайська індустриальна традиція), які представляють собою, не виключено, найбільш ранній єємський середній палеоліт Криму. Можливо також, що локальний пізній ашель має відношення до витоків парамікоку або шарантоїдного парамікоку кіік-кобинської індустриальної традиції. Не виключено також, що мікоксські риси кіік-кобинської індустриї можуть бути наслідком впливу ранньої аккайської палеотрадиції. Як видається, у складанні традиції типу верхнього шару Кіік-Коби брав участь місцевий таубах, а також, можливо, досі не ідентифікована шарантоїдна палеотрадиція.

Післяєємський середній палеоліт

Для післяєємського часу на території Кримського півострова можуть розрізнятися чотири індустриальні традиції: аккайська, кіік-кобинська, старосільська, кабазійська¹³. Якщо користуватися європейською термінологією, перша з них може бути визначена як мікок, друга — як парамікок, або шарантоїдний парамікок, третя — як східний шарант, збагачений двобічними листо-подібними вістрями, четверта — як типові мустьє¹⁴. Не слід вважати, що кримський мікок є повним аналогом центральноєвропейського. Відмінностей тут досить багато і, головним чином, вони полягають у значній розвинутості в кримських матеріалах шарантських елементів. У той же час, чисельність типових (але поряд зі своєрідними формами) ножів з площадками, ряду інших типів біфасіальної групи, чітка технологічна орієнтованість на виробництво двобічно оббитої заготовки, — все це свідчить на користь визначення кримських матеріалів як мікоксських, або, швидше, як локального різновиду мікоку, аналогічно «провінціям» за В. Топфером та Д. Манія¹⁵. Дискусійним є питання про походження кримського мікоку: чи з'явився він унаслідок конвергенції, чи є результатом зовнішнього імпульсу? Свідчення наявності мікоксських матеріалів на Десні, Житомирському Поліссі, Середньому Дніпрі, Подонні та Поволжі, можна розцінювати як віхи на шляху поширення давніх колективів-носіїв мікоксської традиції з територій Центральної Європи в східному та південно-східному напрямках. Зовнішній імпульс, не виключено, наклався на місцеві традиції, які виникли автохтонно та паралельно еволюціонували на території Криму: локальний «давній мікок» = пізній ашель Кри-

му, або ж одна з його фацій, поєднуючих мікокські та шарантські елементи. Це призвело до розквіту місцевого мікоку, тобто аккайської індустрійної традиції. Як парамікокська, або ж така, що сформувалася під мікокськими впливами, може виступати кійк-кобинська післяємська традиція середнього палеоліту Криму. Ця своєрідна техніко-типологічна варіація в типологічному плані, поряд з переважаючими шарантськими елементами, характеризується також розвинутою традицією двобічної обробки знярядь, яка включає поодинокі атипові форми ножів з площадками. Майже повна відсутність аналогів поза Кримом примушує зробити висновок про місцевий генезис цієї індустрії. Ширше кійк-кобинську індустрійну традицію можна розглядати як продукт еволюції в порубіжній зоні між двома великими палеокультурними едностями: мікокським та мустьєрським, в його шарантському різновиді, технокомплексами. У межах Криму витоки кійк-кобинської традиції можна вбачати в інвентарях східного таубаху та «давнього мікоку» єємського віку. Найпізніші кійк-кобинські свідчення (близько 33 тис. років тому, дані по Бурган-Кая III за Ф. Оллсвортом-Джонсоном) можливо, дещо молодші, ніж найпізніші аккайські (Хенгело?), але не може бути виключено, що останні доживають до такого ж часу. Матеріали старосільської індустрійної традиції належать до східного варіанту шаранту, збагаченого двобічними листовидними вістрями. Ці інвентарі не можуть бути зараховані до мікокських, для цього замало типологічних та технологічних вказівок. Наявність лише розвинутого компоненту двобічних листовидних вістер не може вважатися достатнім аргументом для віднесення інвентаря до мікокських. Такі матеріали, проте, можуть бути визначені як «парамікокські», тобто подібні до мікокських, некомплектно мікокські. Доцільно вважати, що старосільська традиція є продуктом еволюції в зоні контакту між Центральню-Європейським мікоком (та його локальними аналогами) та шарантськими і левалуа-мустьєрськими традиціями. Весь південь Східної Європи, як видається, був широкою контактною зоною між областями європейського мікоку та балканськими левалуа-мустьєрськими та шарантськими індустріями. Саме тут і виникають парамікокські індустрії, відомі за матеріалами Рипичені-Ізвору, Старосілля та їх аналогів. Думка про генезу власне старосільських індустрій Криму на базі мікокських та шарантських матеріалів вже висловлювалася раніше¹⁶. Хоча старосільська індустрія має чіткі риси подібності з позакримськими, досить давніми матеріалами, а саме шарантом Балкан, мікоком Середнього Дунаю та східним мікоком Східно-Європейської рівнини, не виключено, що, хоча б почасти, вона має місцеві корені. Так не можна виключати, що двобічний компонент є результатом впливу саме місцевого мікоку на прийдешню шарантську традицію. Як видається на сьогодні старосільська традиція в оформленому вигляді з'являється в Криму до першого пленігліціалу та доживає до періоду хронологічно близького епізоду Денекамп. Мустьє типово кабазійської індустрійної традиції не може вважатися достатньо монолітним. Частина пам'яток (типу Шайтан-Коби I) має більше шарантських рис. Друга частина (типу II шару Кабазі II) — левалуа орієнтоване пластинчасте типове мустьє, що має більше рис подібності з молодовськими матеріалами, та деякими пам'ятками Молдови. Вважається, що комплекси типу Кабазі II є результатом автохтонної еволюції традиції, зафіксованої матеріалами Шайтан-Коби I¹⁷. Типове мустьє, збагачене скреблами, з'являється на півострові, можливо, у першому пленігліціалі. Верхня хронологічна межа його подібна до старосільської. Пильної уваги при подальших дослідженнях потребує певна подібність матеріалів ранніх етапів кабазійської, старосільської та аккайської традиції (матеріали Шайтан-Коби I, ГАБО, низи Заскельненських стоянок). Взагалі ж кабазійська індустрійна традиція практично позбавлена свідочств прямого чи опосередкованого впливу з боку мікокського технокомплексу. Її витоки, про що йшлося в літературі щодо окремих пам'яток¹⁸, треба шукати на півдні Європи, у середовищі балканського середнього палеоліту. Таким чином, як це видається на сьогодні, в післяємський час територія Криму входила до зони впливів кількох технокомплексів: мікокського з центром на території сучасної Німеччини, Польщі, Чехії та широкою периферією в Західній, Центральній та Східній Європі, а також шарантського та лева-

луа-мустьєрського різновидів мустьєрського технокомплексу, центром поширення яких для Криму виступає територія Балканського півострова, а найчіткіші сліди впливу, у межах Східної Європи, простежуються в Румунії, Молдові, Західній Україні та в самому Криму.

Перехід від середнього до верхнього палеоліту

Здогадне хронологічне положення кримських середньопалеолітичних індустрійних традицій (рис. 1) частково аргументується абсолютними датами. Так, згідно результатів, отриманих Оксфордською лабораторією для стоянок Заскельне VI (мікок), Буран-Кая III (парамікок), Старосілля (шарант), Кабазі II (типове мустьє) отримано ряд дат, від 40 до 33 тис. років тому (Ф. Олсворт-Джонс, особисте повідомлення). Дата, близька до 30 тис. років, отримана, також методом 14-С, в Гронінгені для ГАБО (ван дер Плїхт, особисте повідомлення). Проте, той же шар, за методом ESR, має вік понад 50 тис. років тому (Дж. Рінк, особисте повідомлення). Аналогічне розходження результатів датування різними методами відзначається і для Старосілля¹⁹. Треба нагадати також стару торій-радієву дату для Старосілля, отриману В. В. Чердинцевим — 26—33 тис. років тому. Таким чином, є підстави говорити про пізній вік заключного етапу розвитку кримського середнього палеоліту.

Середній палеоліт, існуючий до досить пізнього часу, не має чіткого і безперечного продовження в місцевому верхньому палеоліті. Дві стоянки становлять особливий інтерес в цьому відношенні, а саме Сюрень I²⁰ та Буран-Кая III. Нижній шар Сюрень I представляє змішані середньо- і верхньопалеолітичні риси. На стоянці Буран-Кая, уперше для Криму, простежується чітка послідовність середньопалеолітичних і верхньопалеолітичних шарів. Для порівняння можуть бути також залучені матеріали старих розкопок в Аджі-Кобі²¹. На цій пам'ятці також зафіксовані сліди середньо- та верхньопалеолітичного заселення. Верхньопалеолітична серія нижнього шару Сюрень I демонструє оріньяцькі та граветські риси. Середньопалеолітична серія, в принципі, може зіставлятися з будь-якою місцевою традицією, обізнаною з виробництвом двобічно-оббитої заготовки, але, не виключено, що найподібнішою за набором знарядь є кійк-кобинська індустрійна традиція. Абсолютних дат для цієї стоянки поки нема, хоч зараз там поновлені роботи (М. Отт) і треба сподіватись на те, що найближчим часом вони з'являться. Дуже пізня дата цього шару (близько 20—18 тис. років тому) була запропонована М. В. Аніковичем²² на підставі непрямих даних, проте цей здогадний вік потребує додаткової аргументації. Не дуже зрозуміла також природа середньопалеолітичної домішки, не виключено, механічної. Можливо, новими роботами на стоянці вдасться уточнити склад, характеристики і стратиграфічне положення культурних шарів. Буран-Кая III, натомість, демонструє стратиграфічно аргументоване перекривання пізнього кійк-кобинського шару граветською індустрією з датою близько 28 тис. років (Ф. Олсворт-Джонс та О. О. Яневич, особисте повідомлення). Подібне перекривання середнього палеоліту (аккайська індустрія?) граветським комплексом представлена в Аджі-Кобі²³. Менш виразні сліди такої ж ситуації простежені в Кош-Кобі²⁴. Таким чином, ми маємо справу з одним комплексом, який, можливо, містить змішані середньо- і верхньопалеолітичні риси (Сюрень I) та з кількома граветоїдними поселеннями, які лежать над середньопалеолітичними шарами (Буран-Кая III, Аджі-Коба, Кош-Коба, та, можливо, нещодавно відкрита Буран-Кая IV). Ця послідовність підкріплена абсолютними датами для Буран-Кая III: відповідно близько 33 та близько 28 тисяч років для середньо- і верхньопалеолітичних шарів.

Для місцевого переходу до верхнього палеоліту запропоновано дуже пізній час, приблизно 20 тис. років тому²⁵. Натомість, може бути запропонована інша інтерпретація фактів, відомих на сьогодні. Пізня дата фінального етапу розвитку кримського середнього палеоліту не здається неімовірною та винятковою. Фінальні середньопалеолітичні стоянки з близькою абсолютною датою відомі і на інших територіях Європи, можна назвати, наприклад Ла Кіна з датами 31,1±0,4 та 34,1±0,7 тис. років тому, Грот дю Рен шар XII 34,6±0,85; 33,7±0,81; 28,3±1,7, Грот де ля Бальм шар VIII 29,5±1,4; 28,5±1,4; Грот дю Бізо 35,25±0,85; Грот дю Рен шар XI 31,5±0,57; Ермітон

33,19±0,66 тис. років тому²⁶. У той же час з цих територій походять свідчення раннього переходу від середнього до верхнього палеоліту: Грот дю Рен шар Х6 33,82±0,72; Абри Пато шар 14 34,25±0,675; Ле Коте шар Ж 33,3±0,5; Кам'як 35,1±2,0—1,5 та ін.²⁷. Найдавніший датований оріньяк Південно-Західної Франції тяжіє до 33—34 тис. років тому²⁸, а Іспанії (Ель Кастілло, Абреда) навіть до 40 тис. років тому²⁹. Найдавніші верхньопалеолітичні свідчення Центральної Європи та Балкан датуються між 38—44 тис. років тому³⁰, і хоча нові дані не підтвердили найдавнішу балканську дату, нові прийнятні дати 11 шару Бачо Кіро все ж тяжіють до 38 тис. років тому. Згідно переважаючої точки зору, перехід до верхньопалеолітичних технологій мав місце за умови безпосередньої участі прийшлих (для Європи) носіїв оріньяцької традиції. Ранні верхньопалеолітичні комплекси селста, шательперрона та улуццо досить однотайно розглядаються як результат акультурації місцевого середнього палеоліту оріньякцями³¹. Ситуація з раннім верхнім палеолітом у Східній Європі менш зрозуміла. Згідно загальної точки зору, перехід від середнього до верхнього палеоліту розпочався тут близько 40 тис. років тому³². Проте, переважаючи більшість датованих ранніх верхньопалеолітичних стоянок регіону загалом зіставляються з інтерстадіалом Штильфрид Б³³. До найдавніших комплексів належать Королево II шар 2 з 14-С датою 38,5±1,0 тис. років тому³⁴, а також стоянки раннього етапу стрелецької культури, що лежать у «нижньому гумусі» під вулканічним попелом, який датується близько 35 тис. років тому. Так, одна з 14-С дат для другого шару Костьонк 17 становить 36,4±1,7—1,4 тис. років тому³⁵. Проте в першому випадку йдеться про Закарпаття і поселення Королево II (шар 2), територіально і типологічно тяжіє до Центрально-Європейського селету. Ті ж самі територіальні зв'язки має оріньяцький комплекс Королево I шар Ia, який згодом належить до Хенгело. Щодо стрелецької культури Східної Європи, то вона може розглядатися як продукт акультурації, аналогічної свідченням, відомим в Центральній і Західній Європі.

Ключовою виступає хронологічна позиція оріньякоїдних стоянок Східної Європи. Огляд наявних даних³⁶ ясно демонструє практичну відсутність оріньяцьких комплексів, які хронологічно корелюються з раннім верхнім палеолітом Центральної і Західної Європи. Винятком є вже згадані Костьонки 17 шар 2 та Куличівка, згодом більш давня, ніж наявна дата в 31 тис. років тому. До цього ж остання, завдяки відчутному левалузькому компоненту, може порівнюватися з комплексами Богунісьєну. Ситуація досить різко змінюється близько 30 тис. років тому. У цей час на Східноєвропейській рівнині, включаючи її південну частину, з'являються численні інвентарі з оріньяцькими та граветськими рисами. Можна, таким чином, припускати, що масове проникнення до Східної Європи носіїв нових культурних традицій запізнавалося на кілька тисячоліть порівняно з Центральною і Західною Європою. Незабаром після 30 тис. років тому, ця хвиля досягла Криму, і тут з'явилися перші верхньопалеолітичні поселення. Якщо ця версія справедлива, справжній ранній верхній палеоліт (у загальному розумінні) навряд чи буде відкритий в Криму. Місцеві перехідні від середнього до верхнього палеоліту комплекси, можливо, будуть містити змішані мустьєрські, оріньяцькі та граветські риси, але, судячи за наявними даними, модель «заміщення» більш прийнятна, ніж модель «акультурації».

Так, у кримських матеріалах важко знайти вказівки на локально-інспірований перехід. Він був майже повністю підготовлений технологічно в пізніх кабазійських інвентарях, але типологічні зміни не відбулися. Ознаки «прогресивних» змін у технології простежуються в матеріалах кожної з кримських середньопалеолітичних індустрійних традицій, але в усіх випадках це саме ознаки, а не рішучі зміни. Таким чином, матеріали півострова швидше свідчать на користь думки, що без зовнішнього поштовху перехід від середнього до пізнього палеоліту був би неможливий. Протягом, принаймні, 8—10 тисячоліть, Крим представляв собою щось на зразок неандертальського рефугіуму. Місцеві палеокультурні традиції виглядають далеко не регресуючими. Час від часу, півострів, можливо, виступав у ролі центру вторинного розселення, як про те свідчать комплекси з безперечно кримськими рисами на

Північному Кавказі³⁷, Середньому Дніпрі³⁸, а можливо і в басейні Дністра³⁹. Можливо, що стрелецька верхньопалеолітична культура з'явилася як результат акультурації носіїв мікоксської або парамікоксської традиції Криму з боку оріньякців.

Висновки

Відкриття останніх років свідчать про можливе існування на території Криму нижньопалеолітичних пам'яток з гальковою індустрією. Їх детальна типологічна характеристика та хронологічне обґрунтування залишається справою майбутнього. Відсутність абсолютних дат та чіткого геологічного контексту додає гіпотетичного характеру уявленням про передеемський (фінальнорісський) етап еволюції кримського палеоліту. Починаючи з есеу (микулинський час) кримська палеолітична територіальна провінція безумовно входила до зони європейського палеоліту. Тут є безпосередні аналоги центральноєвропейського таубаху, паралельно з якими еволюціонують фінальноашельські палеотрадиції. Протягом післяеемського часу (валдайське зледеніння) в Криму існують, а тривалий час і співіснують кілька середньопалеолітичних традицій. Можна припускати наявність локальних автохтонних традицій, а також прийшлих і таких, що виникли в результаті зовнішніх впливів. Крим, як і вся південна частина Східноєвропейської рівнини, являв собою контактну зону взаємодії традицій кількох великих технокомплексів, а саме мікоксського та мустьєрського в його шарантській та левалуа-мустьєрській фаціях. Унаслідок цієї взаємодії з'являються своєрідні східношарантські та парамікоксські пам'ятки. Середній палеоліт Криму доживає до досить пізнього часу, приблизно до 30 тис. років тому. Територія півострова, як, можливо, і вся Східна Європа, знаходилася поза вірогідними генеральними напрямками перших хвиль розселення носіїв верхньопалеолітичних традицій. Крим не дає свідомств локально-інспірованого переходу від середнього до верхнього палеоліту та ранніх, так званих, перехідних індустрій. Можна припускати, що поява пам'яток верхнього палеоліту пов'язана з проникненням у Крим нового населення після 30 тис. років тому. Між 40—30 тис. років тому, тобто в час, коли на інших територіях зафіксовані ранні верхньопалеолітичні пам'ятки, Крим становив собою щось на зразок неандертальського рефугіуму. Еволюція середнього палеоліту в цей час була цілком стабільною і не демонструє ознак регресу.

Примітки

¹ Щепинский А. А. К вопросу об ашеле в Крыму // Исследование палеолита в Крыму.— К., 1979.— С. 85—106.

² Степанчук В. Н. Древнейший комплекс заскальненских стоянок // Тернопольская обл. ист.-краевед. конф.— Тернополь, 1990.— С. 16, 17.

³ Щепинский А. А., Клюкин А. А. Раннепалеолитическая «галечная» культура Крыма // КСИА.— 1992.— № 206.— С. 104—108; Zhuk S. M. The article in Prehistoire Europeene, in presse.

⁴ Колосов Ю. Г., Степанчук В. М., Чабай В. П. Нові мустьєрські стоянки Південно-Західного Криму // Археологія.— 1988.— № 64.— С. 34—45.

⁵ Щепинский А. А. Указ. соч.; Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма.— К., 1993.

⁶ Колосов Ю. Г., Телегін Д. Я. Вивчення кам'яного віку на Україні: деякі підсумки та завдання // Археологія.— 1978.— № 28.— С. 20—34.

⁷ Щепинский А. А. Указ. соч.

⁸ Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П. Ранний палеолит...

⁹ Колосов Ю. Г. Аккайская мустьєрская культура.— К., 1986.

¹⁰ Бонч-Осмоловский Г. А. Грот Киик-Коба. Палеолит Крыма.— М.—Л., 1940.

¹¹ Stepanchuk V. N. Kiik-Koba, lower layer type industries in the Crimea // Prehistoire Europeenne.— 1994.— 6.— P. 157—173; Stepanchuk V. N. The Eastern Taubachian: preliminary remarks // Archeologicke Rozhledy.— 1994.— XLVI.— P. 533—540.

¹² Burdukiewicz J. M. Osadnictwo dolnopaleolityczne w Trzebnicy // Studia Archeologiczne.— 1993.— XXV.

- ¹³ *Kolossov Yu. G.* Les débuts du paléolithique en Grèce // *L'Anthropologie*.— 1988.— Т. 92; *Степанчук В. Н.* Кник-Кобинская мустьерская культура.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— Л., 1991; *Чабай В. П.* Ранний палеолит Юго-Западного Крыма.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1991; *Колосов Ю. Г., Степанчук В. Н., Чабай В. П.* Ранний палеолит...
- ¹⁴ *Stepanchuk V. N.* The Middle paleolithic of the Crimea: variability, evolution and plausible explanation.— in *presse*.
- ¹⁵ *Mania D., Toepfer D.* Königsau, Gliederung, Ökologie und Mittelpaläolithische Funde der Letzten Eiszeit // *Veröff. Landesmus. Vorges.*— 1973.— № 26.
- ¹⁶ *Stepanchuk V. N.* The Middle...; *Евтушенко А. И.* Локально-хронологическое подразделение мустьерских индустрий Северо-Восточного Средиземноморья.— Автореф. дисс. ... канд. ист. наук.— К., 1995.
- ¹⁷ *Чабай В. П.* Указ. соч.
- ¹⁸ *Колосов Ю. Г.* Шайтан-Коба мустьерська стоянка Криму.— К., 1972.
- ¹⁹ *Евтушенко А. И.* Указ. соч.
- ²⁰ *Векилова А. А.* Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий // *МИА*.— 1957.— № 59.— С. 235—323.
- ²¹ *Бонч-Осмоловский Г. А.* Обследование крымских пещер в 1932 г. // *Проблемы истории материальной культуры*.— 1933.— № 9—10.— С. 56, 57.
- ²² *Аникович М. В.* Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы.— Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— СПб., 1991.
- ²³ *Бонч-Осмоловский Г. А.* Обследование ...; *Колосов Ю. Г.* До питання про заселення кримських яйл в кам'яну добу // *Археологія*.— 1965.— № 19.— С. 14—21.
- ²⁴ *Бонч-Осмоловский Г. А.* Палеолитическая стоянка в Крыму // *Русский антропологический журнал*.— 1926.— № 14.— С. 81—87.
- ²⁵ *Аникович М. В.* Ранняя пора ...; *Anikovich M. V.* Early Upper Palaeolithic Industries of Eastern Europe // *Journal of world prehistory*.— 1992.— Vol. 6.— P. 205—245.
- ²⁶ *Allsworth-Jones P.* The Szeletian and the transition from Middle to Upper Palaeolithic in Central Europe.— Oxford, 1986; *Debenath A.* Le Paléolithique moyen récent et le début du Paléolithique supérieur dans le bassin de la Charente // *Mem. de Musée de préhistoire d'île-de-France*.— 1990.— № 3.— 223—233; *Hedges R. E. M., Housley R. A., Bronk Ramsey C., Van Klinken G. J.* Radiocarbon dates the Oxford AMS system: archeometry dataset 18 // *Archaeometry*.— 1994.— 36(2).— P. 337—374.
- ²⁷ *Allsworth-Jones P.* Op. cit.
- ²⁸ *Mellars P. A., Bricker H. M., Cowlett J. A. J., Hedges R. E. M.* Radiocarbon accelerator dating of French Upper Palaeolithic sites // *Current Anthropology*.— 1987.— № 28.— P. 128—133.
- ²⁹ *Hedges R. E. M., Housley R. A., Bronk Ramsey C., van Klinken G. J.* Op. cit.
- ³⁰ *Allsworth-Jones P.* Op. cit; *Allsworth-Jones P.* The Szeletian and the Stratigraphic succession in Central Europe and adjacent areas: main trends, recent results, and problems for resolution // *Mellars P. (ed.) The emergence of modern humans*.— Edinburgh. 1990.— P.160—242.
- ³¹ *Valoch K.* La Moravie ilya 40000 ans // *Mem. du Musée de Préhistoire d'île-de-France*.— 1990.— № 3.— P. 115—124; *Pelegrin J.* Observations technologiques sur quelques séries du Chatelperronien et du MTA B du Sud-Ouest de la France // *Ibid.*— P. 195—201; *Combiér J.* De la fin du moustérien au paléolithique supérieur — le données de la région Rhodanienne // *Ibid.*— P. 267—277; *Gioia P.* An aspect of the transition between Middle and Upper Palaeolithic in Italy: the Uluzzian // *Ibid.*— P. 241—250.
- ³² *Археология СССР. Палеолит СССР*.— М., 1984.
- ³³ *Аникович М. В.* Ранняя пора ...; *Anikovich M. V.* Early Upper...
- ³⁴ *Гладилин В. Н., Демиденко Ю. Е.* Начальный этап позднего палеолита // *Четвертичная геология и первобытная археология Южной Сибири*.— 1986.— Вып. 1.— С. 16—19; *Gladilin V. N., Demidenko Yu. E.* Les origines des Industries Leptolithiques a pointes foliacées de la zone Carpathique // *Les industries a pointes foliacées du Paléolithique supérieur européen*.— Krakow, 1989.— P. 13, 14.
- ³⁵ *Аникович М. В.* О значении костенковско-борщевского района в современном палеолитоведении // *Петербургский археологический вестник*.— 1993.— № 3.— С. 3—19.
- ³⁶ *Рогачев А. Н., Аникович М. В.* Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // *Археология СССР. Палеолит СССР*.— М., 1984.— С. 162—267; *Амирханов Х. А.* Верхний палеолит Прикубанья.— М., 1986; *Amirkhanov H. A., Anikovich M. V., Borziak I. A.* Probleme de la transition du Moustérien au Paléolithique supérieur sur la territoire de La Plaine russe et du Caucase // *L'Anthropologie*.— 1993.— Т. 97.— P. 311—330; *Станко В. Н.* Вопросы культурно-исторической периодизации позднего палеолита Побужья и сопредельных территорий Северного Причерноморья // *Позднепалеолитическое поселение Анетовка II*.— К., 1989.— С. 82—111; *Станко В. Н., Свеженцев Ю. С.* Хронология и периодизация позднего палеолита и мезолита Северного Причерноморья // *Бюллетень по изучению четвертичного периода*.— 1988.— № 57.— С. 116—120; *Любин В. П.* Верхний палеолит // *Палеолит Кавказа и Северной Азии*.— Л., 1989.—

С. 93—144; Сапожников И. В. Палеолит степей Нижнего Приднестровья.— Одесса, 1994; Оленковский Н. П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра.— Херсон, 1991; Григорьева Г. В. О периодизации позднего палеолита Юго-Запада СССР // КСИА.— 1992.— № 206.— С. 58—64; Аникович М. В. Указ. соч. та ін.

³⁷ Любин В. П. Мустьерские пещерные стоянки Прикубанья // Палеолит Кавказа и Северной Азии.— Л., 1989.— С. 84—88; Неандертальцы Гупского Ущелья.— Майкоп, 1994.

³⁸ Бодянский А. В. Мустьерская стоянка у скалы Орел // КСИА АН УССР.— 1960.— № 9.— С. 117—122; Смирнов С. В. Палеолит Дніпровського Надпоріжжя.— К., 1973.

³⁹ Кетрару Н. А. Памятники эпох палеолита и мезолита. Археологическая карта Молдавии.— Кишинев, 1973.

В. Н. Степанчук

ГЕНЕЗИС И ЭВОЛЮЦИЯ КРЫМСКОГО ПАЛЕОЛИТА

Открытие последних лет свидетельствуют о возможном существовании на территории Крыма нижнепалеолитических памятников с галечной индустрией. Их детальная типологическая характеристика и хронологическое обоснование остается делом будущего. Отсутствие абсолютных дат и четкого геологического контекста сообщает гипотетический характер представлениям о доземском (финально-рисском) этапе эволюции крымского палеолита. Начиная с зема (микулинское время) крымская палеолитическая территориальная провинция безусловно входила в зону европейского палеолита. Тут есть прямые аналоги центральноевропейского таубаха, параллельно с которым эволюционируют финальноашельские палеотрадиции. На протяжении послеземского времени (валдайское оледенение) в Крыму существуют, а долгое время и сосуществуют несколько среднепалеолитических традиций. Можно допустить наличие локальных автохтонных традиций, а также пришлых и возникших в результате внешних влияний. Крым, как и вся южная часть Восточноевропейской равнины, представлял собой контактную зону взаимодействия традиций нескольких крупных технокомплексов, а именно микокского и мустьерского в его шарантской и леваллуа-мустьерской фациях. Вследствие этого взаимодействия появляются своеобразные восточношарантские и парамикокские памятники. Средний палеолит Крыма доживает до относительно позднего времени, примерно до 30 тыс. лет назад. Территория полуострова, как, возможно, и вся Восточная Европа, находилась вне вероятных основных направлений первоначального распространения носителей верхнепалеолитических традиций. Крым не дает свидетельств локально-инспирированного перехода от среднего к верхнему палеолиту, и т. н. переходных индустрий. Можно предполагать, что появление памятников верхнего палеолита связано с проникновением в Крым нового населения после 30 тыс. лет назад. Между 40—30 тыс. лет назад, т. е. во время, когда на других территориях зафиксированы ранние верхнепалеолитические памятники, Крым представлял собой неандертальский рефугиум. Эволюция среднего палеолита в это время была вполне стабильной и не демонстрирует признаков регресса.

V. N. Stepanchuk

GENESIS AND EVOLUTION OF THE CRIMEAN PALEOLITHIC PERIOD

Discoveries of recent years give data on a probable existence of the Lower Paleolithic monuments in the Crimean Area. Their detailed typological characteristics and chronological basing remain a matter to be done. Absence of absolute dates and a clear geological context impart a hypothetic character to pictures of the pre-Eem (the Final Riss) stage of the Crimean Paleolithic evolution. Beginning from the Eem (the Mikulino Time) the Crimean Paleolithic territorial province was absolutely a part of the zone of the European Paleolithic. There exists a direct analogy here with the Central European Taubachian, with which in parallel The Final Asheulean Paleo-traditions evolved. Over the post-Eem Time (the Valday glaciation) several the Middle Paleolithic traditions exist in Crimea and even co-exist for a long time. A presence of local the Autokhtonic traditions may be assumed, as well as of these, alien and occurred as a result of an external influence. Crimea, as the whole Southern part of the Eastern European Plain, was a contact zone, where several large technocomplexes, such as the Mikoquian and the Mousterian in its

Charentian and Levallois-Mousterian facies, were in interaction. Due to this interaction the original Eastern Charentian and Para-Micoquian sites appeared. The Middle Paleolithic in Crimea survived up to relatively late time, roughly 30 thousand years ago. The peninsula, as, possibly, the whole Eastern Europe, was beyond probable main directions of an expansion of the Upper Paleolithic traditions' carriers. Crimea does not give evidence on a local inspired transition from the Middle to the Upper Paleolith and to, so called, transitional industries. An appearance of the Upper Paleolithic sites may assume to be connected with a penetration of a new population in Crimea after 30 thousand years ago. Between 40—30 thousand years ago, that is in time, when the Early Upper Paleolithic evidence is fixed in the other territories, Crimea was the Neanderthal refugium. An evolution of the Middle Paleolithic at that time was rather stable and did not demonstrate regressive signs.

ПАЛЕОЕКОНОМІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ СУСПІЛЬСТВА СТЕПОВИХ МИСЛИВЦІВ

Л. Л. Залізняка

Стаття присвячена типам господарства та способу життя мисливської людності степової та лісо-степової зон України у пізньому палеоліті та мезоліті. Виділяються історичні етапи розвитку економіки степових мисливських суспільств.

Первісні мисливські суспільства безпосередньо залежали від природного середовища і перш за все від об'єктів мисливського промислу. Тому відповідно природно-ландшафтній диференціації України в пізньому палеоліті та мезоліті тут розвивалося 7 моделей господарської адаптації первісності або господарсько-культурних типів за термінологією вітчизняних дослідників. Серед них: мисливці на мамонтів, мисливці на північного оленя, степові мисливці, мисливці прильодовикових гір, мисливці лісів помірної зони, мисливці гірських лісів, рибалки та мисливці річкових узбереж. Кожен з них, пройшовши кілька етапів історичного розвитку, відомий у кількох варіантах.

Сучасний рівень реконструкції моделі господарської адаптації мисливців степової зони Євразії та Північної Америки залишає бажати кращого. Зроблено кілька спроб відтворення способу життя та господарювання степових мисливців окремих регіонів¹.

На жаль, поки що немає фундаментальної праці, де була б всебічно розглянута ця проблема і узагальнені численні її регіональні розробки.

Мисливці прильодовикових степів

Основою джерелознавчої бази моделі адаптації степових мисливців плейстоцену є численні пізньопалеолітичні пам'ятки мисливців на бізона та коня Північного Причорномор'я та Приазов'я (Амвросіївка, Акаража, Анетівка I, II, Кам'яна Балка I, II, Сагайдак, Муралівка, Золотівка, Кайстрова Балка IV, Роголик та ін.), а також палеоіндіанські стоянки та місця полювань на бізонів VIII—V тис. до н. е. північноамериканських прерій. Розкопки пізньопалеолітичної стоянки мисливців на бізона Чорноозер'я II у Західному Сибіру² свідчать, що ця модель адаптації була поширена наприкінці плейстоцену і в степах Азії.

Велике значення для розуміння такого типу пристосування мисливських суспільств до специфічного степового середовища мають матеріали етнографічних мисливців прерій Канади та США. Однак вони потребують обережного і коректного використання, оскільки належать мисливським суспільствам дуже деформованим впливами більш цивілізованих сусідів. Амери-

© Л. Л. ЗАЛІЗНЯК, 1996